Pedagogie van het jonge kind

Commons en burgercollectieven in kwetsbare wijken

PWO-rapport

Hilde Van Liefferinge

september 2019 - augustus 2020

Dankwoord

Ik wil graag An Raes en Tim Van Hove bedanken voor hun zeer waardevolle bijdrage aan en de opstart van dit project. Ik had het genoegen samen met deze toppers de oorspronkelijke projectaanvraag voor Interreg te mogen schrijven. Na negatief advies heb ik dit onderzoek alleen verdergezet en omgevormd tot een kleinschalig PWO-project. Het was fijn samenwerken aan een mooi, idealistisch verhaal, dat hopelijk toch ooit het levenslicht in de praktijk mag zien.

Hilde Van Liefferinge, 31 augustus 2020

"We don't have to engage in grand heroic actions to participate in the process of change. Small acts, when multiplied by millions of people, can transform the world"

Howard Zinn

Inleiding: Wat vooraf ging

Dit onderzoek is gestart in 2019 onder de naam COSCO, een acroniem dat staat voor 'A COmmunity-led Service using a COmmons approach for promoting social inclusion with a focus on mobility and social participation. Het aanvankelijke opzet van het onderzoek was zeer breed, met name een grootschalig internationaal onderzoek naar het gebruik van Commons in kwetsbare wijken, waarbij diverse partners uit het sociale en politieke werkveld werden geëngageerd om deel te nemen aan het opzetten en begeleiden van pilootprojecten. Vanuit de vaststelling dat commons vaak niet de meest kwetsbare doelgroepen bereiken, terwijl deze net veel baat kunnen hebben bij een dergelijk coöperatief systeem, was het COSCO-plan om reële commons op te richten in kwetsbare buurten. Samenwerkingen tussen kwetsbare en niet-kwetsbare gezinnen zou worden op poten gezet, sociale buurtwerkers opgeleid om de commons-methodes over te brengen en te begeleiden en diverse internationale partners werden zorgvuldig gekozen om maximaal gebruik te kunnen maken van hun bestaande expertise en netwerken. Zodoende zou de theorie meteen aan de praktijk kunnen worden getoetst. Zoals de titel aangeeft, lag daarbij de focus op de domeinen mobiliteit en sociale participatie. Het oorspronkelijke dossier met inhoudelijk, organisatorisch en budgettair projectvoorstel wordt als bijlage bij dit document gevoegd (zie bijlage 1, 2 en 3)[1].

Dit praktijkgerichte project zou lopen over een periode van twee jaar in Vlaanderen, Nederland, Frankrijk en Groot-Brittannië. Deze landen omvatten het zogenaamde '2 Zeeëngebied' van Interreg, de Europese organisatie waar de aanvraag werd ingediend.

De subsidieaanvraag voor COSCO werd echter niet goedgekeurd door Interreg. Een officieel feedbackmoment hierover is wegens coronaproblemen (nog) niet kunnen doorgaan. Via informele weg werd ons via een lid van de beoordelingscommissie wel geïnformeerd dat vooral het Verenigd Koninkrijk en Nederland bedenkingen formuleerden bij het projectopzet. Voor het Verenigd Koninkrijk kwam de noodzaak aan een 'cross-border'-aanpak niet voldoende uit de verf in de aanvraag. De voorgestelde activiteiten werden als te afzonderlijk van elkaar beschouwd om te kunnen aantonen dat er grensoverschrijdende kruisbestuiving zou plaatsvinden. Hierdoor zagen ze ook geen noodzaak voor grensoverschrijdende financiering. Nederland had vooral een probleem met de 'demand' van de doelgroep, waaraan volgens hen te weinig aandacht aan werd besteed in de projectaanvraag. (Huisentruyt, Maxime, persoonlijke communicatie via Tim Vanhove, 3 februari 2020).

De negatieve beslissing kwam er in februari 2020. Pas vanaf dan is dit een PWO-project geworden, met als doel de voornaamste inhoudelijke inzichten die we voor de Interreg-aanvraag hadden vergaard te bewaren, nog uitvoeriger te documenteren en van daaruit een verder verkennend onderzoek te doen naar waar de knelpunten of mogelijkheden in de samenleving liggen op het vlak van burgercollectieven in kwetsbare wijken. Op die manier willen we nieuwe inspiratie bieden die

[1] Bijlage 1: Projectaanvraag
Bijlage 2: Subsidieaanvraag
Bijlage 3: Begroting

binnen de onderzoekslijn ‘Participatie van kwetsbare groepen’ van het ENW Mens en Samenleving in komende jaren verder kan worden uitgewerkt.

Dit onderzoek bevat vele mogelijkheden voor opleidingsoverschrijdende samenwerking binnen het ENW Mens en Samenleving. Met name voor de opleidingen PJK enerzijds, waar de voornaamste klemtoon ligt op de impact van commons of burgercollectieven op gezinnen met kinderen en de opleiding SOW anderzijds, waar de klemtoon kan liggen op de veranderde aanpak van het begrip ‘sociaal werk’. Daarin verschuift de focus van een eerder top-down-aanpak waarin afhankelijkheid willens of onwillens toch vaak niet veraf loert, naar een aanpak waarin begrippen als gelijkwaardigheid, partnerschap en gedeeld eigenaarschap centraal staan. Hierop wordt verder in dit rapport teruggekomen.

Opbouw

Dit onderzoek is een ‘zaaiproject’. Dat betekent dat we in de eerste plaats een verkenning doen van de probleemsituatie. We schetsen de context van het probleem, geven aan waarom dat als een probleem wordt ervaren en belichten de visie van diverse experten uit het theoretische en praktijkveld. Aan de hand daarvan willen we zaadjes planten voor verder onderzoek. We willen een gefundeerde basis leggen voor verdere pistes voor onderzoek.

Door de corona-situatie, die nagenoeg de hele PWO-periode omvatte, is de aanpak van dit project veel theoretischer geworden dan oorspronkelijk bedoeld. Er werd voornamelijk een verdere literatuurstudie en analyse aan de hand van online informatie gedaan. De vragen **‘Wat zijn commons en burgercollectieven, waarom reiken ze niet tot kwetsbare groepen en hoe kunnen we daar iets aan doen?’** staat centraal in dit onderzoeksrapport. Deze vragen worden in deel 1 van dit project uitgewerkt.

In de eerste periode, deze van het schrijven van het Interreg-dossier, werden wel al een reeks telefonische expertinterviews afgenomen. Deze zullen in deel 2 van dit project worden verwerkt.

In deel 3 wordt op basis van deel 1 en 2 een slotconclusie geformuleerd, alsook een aantal mogelijke pistes voor verder onderzoek.

Deel 1: Commons en kwetsbare wijken – een theoretische verkenning

Het wat en waarom van commons

Commons zijn een bepaalde, welomschreven vorm van burgercollectieven. Ze zijn 'in'. Dat blijkt onder andere uit het feit dat de stad Gent in 2017 een Commons Transitie Plan liet uitwerken. Daarin wordt een common omschreven als "een gedeeld materieel of immaterieel goed dat gedragen, beschermd of geproduceerd wordt door een gemeenschap, in een stadscontext vaak door burgercollectieven, en beheerd wordt door de regels en normen van die gemeenschap." (Bauwens & Onzia, 2017, p. 6) Commons zijn met andere woorden een vorm van collectieve actie gebaseerd op collectief eigenaarschap en verantwoordelijkheid. Dat kan bijvoorbeeld gaan om gedeelde stadstuintjes, zelfplukboerderijen, bepaalde systemen van auto- of fietsdelen, energiecoöperaties, enzovoort. Ze zijn geen deel van de overheid, geen deel van de klassieke markt, maar hebben wel relaties met beide.

Commonsonderzoeker David Bollier definieert commons aan de hand van drie fundamentele kenmerken:

"1. de commons zijn een **'gemeengoed'**, dat gecreëerd, gedragen of beschermd wordt door een bepaalde gemeenschap; in de context van een stad zijn dat meestal 'burgercollectieven'.

2. De commons zijn dus geen 'natuurlijk' fenomeen, niet simpelweg iets dat van iedereen is en voor iedereen toegankelijk, maar iets dat afhangt van **menselijke keuzes en activiteiten** ('commoning').

3. Dit gemeengoed wordt beheerd volgens de normen en regels van die gemeenschap, in relatie met de overheid en de markt, maar grotendeels in **autonomie**. In deze context zijn de beheers- en eigendomsvormen fundamenteel verschillend van die van de markt of de staat." (Bollier, D., 2014, vertaald in Bauwens & Onzia, 2017, p. 8).

De Gentse professor Tine De Moor, verbonden aan de Universiteit Utrecht doet al jaren onderzoek in sociale geschiedenis en specifiek ook naar commons. Zij schrijft daarover: "De term commons of "gemeengoed" omvat een veelheid aan goederen of hulpbronnen die gaan van de meest tastbare, bijvoorbeeld water, tot de meest virtuele, zoals open source software, met daartussenin bijvoorbeeld een stedelijk netwerk om fietsen te delen. Ze worden gekenmerkt door een diversiteit aan productiewijzen en beheersvormen waar nu eens een gemeenschap, dan weer de overheid of zelfs een gemengd bestuur voor instaat. Essentieel is dat de commons collectieve actie teweegbrengen die uitgaat van een gemeenschap of een netwerk van burgers. De gebruikers van commons beslissen tegelijk mee over de productie- en beheerswijze ervan. Het doel dat aan de basis ligt van de commons is ecologische, sociale en economische duurzaamheid." (De Moor, 2012)

Samengevat gaan commons dus om samenwerkingsverbanden tussen burgers, los van de overheid of markt, waarbij die burgers zelf instaan voor de organisatie en het beheer van het collectieve goed of dienst van hun common.

Commons hebben dikwijls een duidelijke politieke component of inspiratie. Ze worden gezien als een soort derde speler, tussen de steeds meer gecentraliseerde overheid en de alles dominerende kapitalistische markt. Er zit een zeer duidelijke 'empowerende' gedachte achter, namelijk het 'teruggeven' van enige macht aan de burger over zijn eigen beheer door hem met zijn medeburgers te laten samenwerken en samen te laten zorgen voor het collectieve goed en dit vanuit principes als sociale rechtvaardigheid, transparantie en democratische participatie (Bollier, 2012). "Het gaat om samenwerken, met als doel onze samenleving te herstellen. Een dringende taak, aangezien de tegenstrijdigheden van het neoliberale kapitalisme verwoestend zijn', stelt Bollier (2012, p. 11).

De stad Gent zag het aantal Gentse commons-projecten de laatste jaren toenemen, waardoor in dit transitieplan de vraag centraal gesteld hoe een stad daarop kan reageren en wat dat betekent voor het stedelijk beleid. Het resulterende plan moest de vragen van de commoners beantwoorden, maar ook de optimale rol en houding van de publieke interventies daarin onderzoeken.

Ook in Antwerpen schieten commons als paddenstoelen uit de grond. In 2018 werd Commons Lab Antwerpen opgericht, dat heel wat initiatieven verenigt en ondersteunt. Op hun website staat te lezen: "Willen we als stad samen ambitieuze doelen voorop stellen en effectief die doelen willen gaan behalen, zullen we moeten evolueren van een verdeelde naar een gedeelde stad. Antwerpen gaan beschouwen als ons gemeengoed, onze gedeelde verantwoordelijkheid. Iedereen kan hierin een actieve rol spelen, kan hieraan bijdragen, een toegevoegde waarde hebben." (Commons Lab Antwerpen, 2020).

Commons zijn dus, hoewel al eeuwenlang bestaand, ook heel sterk een fenomeen van deze tijd. Bauwens en Onzia (2017) noemen ze ook "essentieel" in het kader van de ecologische transitie die we op dit moment meemaken.

In dat opzicht schrijven de auteurs dat commons de volgende zaken kunnen faciliteren:

● "Het ondersteunen van fietsdelen, cargo-fietsnetwerken, autodelen, gemeenschappelijke werkplaatsen (coworking spaces, makerspaces, fablabs) en openbaar vervoer

● Het ondersteunen van een circulaire economie op stadsniveau, waarbij de circulatie van informatie over de productieketen een wezenlijk onderdeel is van het succes van een snellere transitie naar dit model. Het participeren van de Gentse actoren en de overheid in de ontwikkeling van een 'open source circulaire economie' is hier essentieel.

● De lokale subsidiariteit van korte productieketens kan eveneens versneld worden via het commonsmodel. We zullen dit reeds kunnen zien in de ontwikkeling van korte ketens in de stadsgerichte landbouw, maar dit model kan ook toegepast worden op andere diensten en producten." (Bauwens & Onzia, 2017, p. 26).

Commons en/of burgercollectieven?

Op basis van het bovenstaande mag het duidelijk zijn dat 'commons' een duidelijk omlijnd begrip is, dat aan specifieke voorwaarden moet voldoen om onder die noemer te vallen. Volgens prof. Filip De Rynck (persoonlijke communicatie, 23 september 2019) zijn er echter weinig 'echte' commons in de strikte zin van het woord, terwijl veel organisaties zich wel commons noemen. Bauwens en Onzia (2017) erkennen eveneens dat er veel hybride vormen bestaan, maar dat het daarbij van belang is "hoe de eigendomsvorm wordt ingezet in het bredere kader van de versterking van een 'commonsecologie'" (Bauwens & Onzia, 2017, p. 8).

Commons zijn dus een boeiend en groeiend fenomeen dat vanuit diverse perspectieven verder onderzoek verdient. Vooral vanuit bestuurskundig perspectief wordt veel aandacht besteed aan de strikte organisatorische omschrijving. In andere literatuur zien we vaak dat de begrippen commons en burgercollectieven naast elkaar worden gebruikt. Commons zijn, zeg maar, de meest verregaande vorm van een burgercollectief. Dat wil echter niet zeggen dat de vele burgercollectieven die de laatste jaren ook ontstaan en die qua opzet en aanpak vaak heel dicht bij de commons aanleunen, in deze studie geen plaats kunnen krijgen. Integendeel, aangezien dit project zich richt op sociale participatie van kwetsbare gezinnen, is het nuttig de focus van dit PWO-project te verbreden naar burgercollectieven in het algemeen, waar commons dus een deel van uitmaken. De interviews in deel 2 verwijzen nog specifiek naar commons, maar voor de rest zal dit project dus de bredere focus van burgercollectieven aannemen.

Net als commons, is het voor burgercollectieven vaak kenmerkend dat ze een lokale oriëntatie hebben (Van Meerkerk et al., 2015). Daarnaast moeten ook zij aan bepaalde structurele voorwaarden voldoen, die hen onderscheiden van lossere initiatieven. Een voorbeeld van losse initiatieven zijn bijvoorbeeld Facebook-communities. Deze vallen buiten de scope van dit project. Noy en Holemans (2016) omschrijven vier criteria waaraan een organisatie moet voldoen om een burgercollectief te worden genoemd. Deze zijn:

1. “Is het collectief **structureel opgezet** en probeert het op de **lange termijn** resultaat te realiseren? Eenmalige projecten die slechts een korte periode actief zijn worden in de inventaris niet als burgercollectief beschouwd. We zoeken samenwerkingsverbanden die concreet en langdurig in lokale noden willen voorzien. Hiertoe wordt onder andere gekeken of het initiatief een juridische vorm heeft en wat het zich tot doel stelt.
2. In welke mate is het collectief **gestart vanuit de burger** in plaats van door de staat of markt? Een buurthuis is bijvoorbeeld geen burgerinitiatief omdat de lokale overheid hier meestal initiatiefnemer is. Ook initiatieven gestart door een marktspeler waar burgers enkel een aandeel kopen en financieel voordeel genieten, maar ook niet meer dan dat, zijn niet echt burgerinitiatieven.
3. Hebben **burgers een zeg** in de vorm, organisatie en toekomst van het collectief? Dit betekent niet dat de overheid of marktspelers de initiatieven niet mogen steunen, wel moet gekeken worden in hoeverre het initiatief gestuurd wordt door burgers zelf of het maatschappelijk middenveld.
4. Zijn **burgers zelf actief in de productie/uitvoering** van het goed, de dienst of de activiteit waar de organisatie zich mee bezighoudt of wordt dit door een andere speler gedaan? Denk aan Community Supported Agriculture-boerderijen (CSA). Hier is de boer (marktspeler) vaak initiatiefnemer, maar leden zijn niet alleen afnemer. Zij komen vaak zelf oogsten en vergaderen mee over de inrichting van de CSA.” (Noy & Holemans, 2016, p. 70)

Deze omschrijving maakt inderdaad duidelijk waarom er zoveel hybride vormen zijn tussen commons en burgercollectieven. Het essentiële verschil ligt in het collectieve eigenaarschap van een deel van de ‘common good’ bij commons, terwijl dit bij burgercollectieven niet per se het geval is en dus om een iets ‘lossere’ vorm van organisatie gaat.

Niet alleen commons zitten sterk in de lift, ook burgercollectieven doen dat. Nuy en Holemans (2016, zie ook Holemans et al., 2018). In Vlaanderen en Brussel is er sinds 2009 een permanente stijging van het aantal initiatieven waar te nemen, in Nederland is dat al het geval sinds 2004. De auteurs geven als verklaring daarvoor een reactie van burgers op de politiek-economische realiteit van de samenleving waarin ze zich bevinden. In Nederland was dit vooral een reactie op het strenge

besparingsbeleid dat er sinds 2004 in voege is, in Vlaanderen en Brussel is deze reactie vooral het gevolg van de financieel-economische crisis waar het land en de wereld sinds 2008 in waren beland.

Deze vormen van zelforganisatie van burgers voor het aanpakken van maatschappelijke kwesties en behoeften, zitten dus niet enkel in Vlaanderen in de lift, maar zijn een internationaal gegeven. In Nederland wordt ernaar verwezen als de 'participatiesamenleving', in het Verenigd Koninkrijk als de 'Big Society' (Igalla & Van Meerkerk, 2015).

Profielen

Wie neemt aan dergelijke initiatieven deel? Elke organisatie heeft meer actieve deelnemers, onder wie de initiatiefnemers of trekkers, en meer passieve deelnemers.

Uit verschillende literatuurbronnen blijkt dat burgercollectieven vaak een zaak zijn van wat heet 'middenklasseburgers'. Igalla en Van Meerkerk (2015) deden een secundaire kwantitatieve analyse van 56 burgercollectieven en stelden vast dat 80% van de trekkers daarvan hoogopgeleid was. Holemans et al. (2018) onderzochten 249 burgercollectieven die ontstonden in 2015 en 2016 en ook zij stelden vooral een over-of ondervertegenwoordiging naargelang opleidingsniveau vast. Hoewel niet altijd direct gelinkt met hoge inkomens, wat dan weer in verband wordt gebracht met deeltijds werk, valt het wel op dat het vooral hooggeschoolde profielen zijn die zich engageren in burgercollectieven, zowel bij de trekkers als de leden ervan. De auteurs van deze studie stellen dan ook dat "het opzetten van dergelijke organisaties momenteel nog niet voor alle lagen van de bevolking een optie is. Het valt te verwachten dat dit naarmate er een grotere dichtheid aan collectieven komt geleidelijk aan zal veranderen (dat blijkt ook uit de huidige Nederlandse evolutie), maar de huidige drempels moeten duidelijk een aandachtspunt zijn voor beleidsmakers en ondersteuners van initiatieven."(Holemans et al., 2018, p. 45)

Sommige auteurs stellen de vraag of de inzet op een 'doe-democratie' niet net meer ongelijkheid creëert. Zijn het niet net de welgestelden die zich de tijd kunnen veroorloven om met dergelijke vrijetijdsinitiatieven bezig te zijn. 'Is de doe-democratie niet een 'doe-aristocratie'?' vraag Van Stipdonk (2014) zich af. Ook Annet van Otterloo, coördinator van de Afrikaanderwijk, wijst erop dat net dat de reden is waarom zij ervoor kiezen voor sommige activiteiten van hun common de leden uit te betalen. Voor wie met overleven bezig is, is tijd een kostbaar goed.

Toch wordt het profiel van de betrokkenen steeds diverser. Dit komt mee door de grote toename en verscheidenheid aan burgercollectieven die de laatste jaren het licht zien. Van der Zwaard en Specht (2013) tonen in hun studie namelijk aan dat vooral bij lokale burgerinitiatieven toch wel veel betrokkenheid kan bestaan van lager opgeleiden. Van de Wijdeven e.a. (2010) en Van de Wijdeven (2012) laten zien dat de kenmerken van burgers die betrokken zijn in lokale initiatieven zeer divers zijn en dat er niet per se een ondervertegenwoordiging van jongeren, vrouwen, allochtonen en laagopgeleiden hoeft te zijn. Net het heel erg praktische en pragmatische van burgerinitiatieven spreekt een meer diverse groep burgers aan dan dat de 'klassieke' burgerparticipatie dat doet. Deze laatste werd/wordt door de overheid georganiseerd en is vooral gericht op inspraak van de burger rond bepaalde overheidsplannen of initiatieven.

Burgerinitiatieven voor en door gezinnen

Ook gezinnen engageren zich steeds meer in collectieve initiatieven. Waar er voorheen meer naar het maatschappelijke middenveld werd gekeken voor gezinsondersteuning, zetten gezinnen nu zetten steeds meer zelf initiatieven op om elkaar te helpen, inspireren of ontmoeten. Fagardo et al.

(2019) linken dit in hun grootschalige studie naar 'burgerinitiatieven voor en door gezinnen' met vijf maatschappelijke evoluties. Ten eerste worden burgers steeds mondiger, ook tegenover de overheid van wie ze steeds meer inspraak verwachten. Ten tweede zijn gezinnen de laatste decennia veel diverser en dynamischer geworden. Het familiale netwerk wordt kleiner, terwijl de uitdagingen toenemen. In deze leemte kunnen gezinsburgercollectieven ondersteuning bieden. Ten derde is er ook steeds meer diversiteit zichtbaar in het aangezicht van onze samenleving en is het belangrijk dat ook burgercollectieven daar aandacht voor hebben in hun doelgroep. Zij kunnen ook inspiratie vinden bij de initiatieven die al bestaan binnen etnisch-culturele minderheden. Ten vierde zorgen de digitalisering en sociale media ervoor dat gezinnen zich online kunnen organiseren in lokale of thematische groepen. Ten slotte worden gezinnen en burgers in het algemeen ook in de economische sfeer meer actief, een evolutie van 'consumer' naar 'prosumer'. Daarnaast speelt ook de vermaatschappelijking van de zorg een grote rol in de groei van het engagement van gezinnen.

De onderzoekers stelden een grote diversiteit vast wat betreft soorten initiatieven. Ze concluderen het volgende: "Naar domeinen onderscheiden we initiatieven die zich inzetten op (financiële) middelen, wonen, onderwijs, opvang en vrije tijd, opvoedingsondersteuning, leefmilieu, en welzijn en gezondheid. Ze bieden dienstverlening, financiële of materiële ondersteuning en/of activiteiten aan. Naar doelgroep zien we initiatieven die zich richten op alle gezinnen of meer specifiek op gezinnen met migratieachtergrond; gezinnen met een gezinslid met een beperking, ziekte, of kwetsbaarheid; gezinnen in een veranderde gezinssituatie; gezinnen met een moeilijke sociaaleconomische situatie of specifiek vaders. Ten slotte vinden we initiatieven die alleen door gezinnen of betrokken burgers worden vormgegeven, initiatieven die door burgers met een professionele achtergrond worden getrokken of initiatieven waarbij een organisatie of een ondersteuning vanuit de overheid is betrokken. Al deze aspecten zijn een dynamisch gegeven: burgerinitiatieven kunnen evolueren in doelgroep, domeinen en in de mate van formalisering." (Fagardo et al., 2019, p. 76)

Sociale participatie in kwetsbare wijken: drempels en sociale uitsluiting

Zoals hierboven reeds aangehaald, is het opvallend dat verschillende (zij het niet alle) onderzoeken wijzen op een oververtegenwoordiging van bepaalde sociaal-demografische profielen in burgercollectieven. Vooral hoogopgeleiden blijken een groep te zijn die zich het makkelijkst engageert in een burgercollectief. De drempels om diversere doelgroepen te bereiken, ook voor bestaande initiatieven, bevinden zich echter niet alleen op het vlak van opleidingsniveau. Uit de studie 'Burgerinitiatieven voor gezinnen, door gezinnen' (Fagardo et al., 2019) blijkt dat vele initiatieven de volgende doelgroepen niet bereiken: gezinnen in armoede, mensen met een fysieke of mentale beperking, gezinnen met migratieachtergrond, vaders, mensen die voltijds werken of bepaalde leeftijdscategorieën van kinderen. Verder spelen ook financiële drempels een rol (bijv. initiatieven hebben onvoldoende middelen waardoor ze niet in staat zijn meer doelgroepen te bereiken), thematische drempels (bijv. een thema is een maatschappelijk taboe voor bepaalde doelgroepen), een taalbarrière, uren die niet zijn afgestemd op die doelgroep, een onaangepast aanbod voor een bepaalde doelgroep, … Om dit aan te pakken wordt door sommige initiatieven op andere vormen van bekendmaking ingezet, zoals doorverwijzers of huisbezoeken of hebben sommige initiatieven de ambitie om hun werking uit te breiden naar tijdstippen of regio (Fagardo et al., 2019). Taal en cultuurverschillen vormt vaak een drempel voor allochtone doelgroepen. Nochtans stelden De Gruijter et al. (2007).

Laten we even dieper ingaan op armoede en kansarmoede. Deze vormen belangrijke drempels voor het deelnemen aan burgerinitiatieven, maar het is breder dan dat. Armoede wordt beschouwd als

een fundamentele drempel voor sociale participatie. In die zin is het rechtstreeks gerelateerd met uitsluiting. Het Kenniscentrum Welzijn Wonen en Zorg citeert prof. Em. Jan Vranken op zijn website, die stelt dat armoede gaat over "een netwerk van sociale uitsluitingen dat zich uitstrekt over meerdere gebieden van het individuele en collectieve bestaan. Het scheidt de armen van de algemeen aanvaarde leefpatronen van de samenleving." Het Kenniscentrum stelt dat armoede en sociale uitsluiting zowel de oorzaak als het gevolg kunnen zijn van een gebrek aan toegang tot inkomen, werk, opleiding, huisvesting, gezondheid en maatschappelijke participatie (Kenniscentrum WWZ, 2019).

Kwetsbaarheid is dus een belangrijke drempel voor sociale participatie, niet het minst voor gezinnen. Kind en Gezin omschrijft kwetsbare gezinnen als "gezinnen die met uitsluiting bedreigd zijn of in uitsluiting leven. Het gaat om gezinnen die een gebrekkige toegang hebben tot maatschappelijk hooggewaardeerde goederen zoals werk, inkomen, huisvesting, school en gezondheidszorg." (Kind en Gezin, z.j.). Die sociale uitsluiting is vaak gebaseerd op een 'anders' zijn dan de heersende norm in een samenleving. Echter in de ruime meerderheid van de gevallen heeft dit (mee) een economische betekenis en wordt hier voornamelijk armoede of kansarmoede mee bedoeld.

Vooral kinderen zijn vaak de grootste dupe van (kans)armoede. De Europese Unie roept in zijn 'social investment strategy' op om in het bijzonder te investeren in kinderen en jongeren. Naast kinderen en jongeren, worden ook vrouwen en eenoudergezinnen tot de meest kwetsbaren gerekend in termen van sociale exclusie (Eurostat, 2019a). In dit onderzoek ligt de focus op gezinnen met kinderen tussen 0 en 18 jaar, in lijn met deze Europese doelstellingen.

(Kans)armoede en sociale exclusie gaan dus hand in hand en de versterkende mix van beide is op tal van domeinen duidelijk. Niet enkel hebben gezinnen in (kans)armoede een lagere toegang tot bijvoorbeeld goede huisvesting en gezondheid, zij hebben dus ook een lagere sociale participatie dan niet-kwetsbare gezinnen. Dat betekent, ze nemen minder deel aan de samenleving, behoren minder tot sociale netwerken, bouwen minder sociaal kapitaal op en nemen minder deel in sociaal-culturele en vrijetijdsactiviteiten (Roggemans et al., 2013). Naast een lagere sociale participatie leidt (kans)armoede ook tot een lagere toegang tot mobiliteit (Lucas, 2012). Gezinnen met een laag inkomen hebben vaak minder toegang tot een voertuig, tot betaalbare vervoersopties en nemen ook minder deel in systemen van auto- of fietsdelen (Münzel et al, 2019). Deze lagere toegang tot transport heeft nog een versterkend effect op de lagere sociale participatie, een effect dat Lucas (2012) aanduidt met de term 'transport poverty' of transportarmoede.

Laten we er enkele cijfers bijhalen. EU-SILC data van 2015 duiden aan dat 46 procent van mensen met de laagste inkomens deelnemen aan culturele activiteiten, terwijl dat 83 procent is bij mensen met de hoogste inkomens (Eurostat, 2019a). Kinderen in armoede hebben 44 procent minder kans om tot een sportclub te behoren dan kinderen van gezinnen boven de armoedegrens (Eurostat 2019b) en mensen met een laag inkomen hebben in het algemeen een lagere kans om sport te beoefenen (Vandermeerschen, 2016). Mensen in (kans)armoede spenderen minder tijd in vrijetijdsbestedingen (50 procent vs. 85 procent), hebben minder sociale contacten, nemen minder deel aan vrijwilligerswerk en komen minder samen met familie en vrienden (Eurostat, 2017).

Dit alles heeft een maatschappelijke kost. Internationale rapporten hebben er herhaaldelijk op gewezen dat sociale exclusie een bedreiging vormt voor de sociale cohesie in een samenleving, met een toename van sociale onrust en gevoelens van onveiligheid, wat zich ook weerspiegelt in verkiezingsresultaten wereldwijd (United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2016; World Bank, 2013). Op het niveau van gezinnen zorgt sociale exclusie voor minder 'resources' voor kinderen in hun ontwikkeling (Doepke & Zilibotti, 2019). Op individueel niveau verhindert het de

ontwikkeling van vaardigheden, alsook het gevoel erbij te horen (Twenge et al., 2007; Fangen et al., 2012). (eenzaamheid? Link armoede?)

Hoe kunnen commons/burgercollectieven zorgen voor meer sociale inclusie?

Zoals toegelicht was het plan van het oorspronkelijke Interreg-project, om pilootprojecten van commons op te zetten en 'uit te testen' in kwetsbare buurten. We gaan hier nog even in op de achterliggende redenering daarvan.

Hoewel ook voor veel burgercollectieven of hybride organisatievormen geldt dat ze op breed democratische principes zijn gestoeld, keren we hier nog even terug op de commons, vanuit het oorspronkelijke onderzoeksopzet. Die principes zijn in essentie: gedeeld eigenaarschap, actief burgerschap, zelforganisatie en sociale rechtvaardigheid (De Moor, 2012; Bollier, 2012). Als men kijkt naar de manier waarop commons worden vormgegeven, dan gaat het in essentie over delen en zelf verantwoordelijkheid nemen voor het eigenaarschap van een deel van de 'common good'. Met andere woorden, discriminerende of uitsluitende marktmechanismen spelen hier veel minder tot geen rol. Dit is interessant voor kwetsbare gezinnen. Zij lijken dus baat te kunnen hebben bij deze vorm van economie.

Los van de voordelen op het vlak van huisvesting, voedselvoorziening en andere essentiële levensdomeinen waarrond commons worden georganiseerd, beperken we ons hier tot de domeinen van het oorspronkelijke onderzoeksvoorstel, met name sociale participatie en mobiliteit.

Ten eerste zou het gebruik van een commons-structuur kunnen zorgen voor meer praktische mogelijkheden voor kwetsbare gezinnen (met kinderen). Zo zou toegang tot het gebruik van deelfietsen of deelauto's hen in staat stellen om niet enkel aan meer sociale vrijetijdsactiviteiten te kunnen deelnemen, het zou hen ook meer mogelijkheden bieden op het vlak van bereikbaarheid van werk en dus meer kans bieden op het uitoefenen van een job, wat als een ticket naar sociale inclusie geldt. De Afrikaanderwijk, de Rotterdamse common die wij bezochten in oktober 2019, beschikt over een dergelijke 'fietsenbank'. De coördinatrice Annet van Otterloo stelt dat deze een belangrijke hefboom is voor de commoners in het kader van arbeidsmogelijkheden. Zij lenen een fiets en kunnen daardoor gaan werken. In ruil daarvoor doen zij een andere taak in de common. (persoonlijke communicatie, oktober 2019)

Ten tweede is er ook de opbouw van sociaal kapitaal, die tevens een belangrijke hefboom kan zijn uit de kwetsbaarheid. Wie zich engageert in een common (of ander burgercollectief) komt in een ruilsituatie van geven en nemen terecht. Men geeft er tijd en energie aan, maar men verwerft er ook vaardigheden, netwerken, enzovoort. De vaardigheden die nodig zijn om een 'common' op te richten en draaiende te houden bieden namelijk tal van opties. Commons worden opgericht door en voor burgers. Wie eraan deelneemt, tekent voor een uitdaging op het vlak van organisatie en samenwerking. Men leert er zijn of haar sociale vaardigheden te ontplooien, met anderen in dialoog te gaan voor een gezamenlijk doel, democratisch geschillen uit te praten en een rol op te nemen in een groter geheel op basis van de eigen talenten en mogelijkheden. Dat bevestigt ook Annet van Otterloo van de Afrikaanderwijk. Ieder draagt bij vanuit wat hij of zij kan (communicatie, oktober 2019). Op die manier leert men niet enkel zichzelf beter kennen, maar krijgen de betrokken ook een groter gevoel van zelfwaardering. Men voelt zich nuttig en gewaardeerd omdat men een bijdrage levert aan een gemeenschappelijk, gedragen doel. Dit op zich biedt ook mogelijkheden op het vlak

van uitwegen uit de (kans)armoede. Door het verwerven van vaardigheden en het aantonen van sociaal engagement, kan men als het ware ‘een cv vullen’. Men doet ervaringen op, die ook in professionele context gewaardeerd worden en meer kansen bieden op het krijgen van een job. Er komt als het ware beweging in de statische toestand die kwetsbaarheid soms lijkt te zijn en dat op een niet-betuttelende maar zelfbekrachtigende manier. Men maakt de commoners niet afhankelijk van hulp, maar zelf verantwoordelijk en in die zin een stuk onafhankelijk. Tegelijk komt men in grotere netwerken terecht, wat op zich ook meer opties biedt voor activering.

Commons en kwetsbare groepen: mogelijke uitdagingen en kansen

De Afrikaanderwijk is een mooi voorbeeld van een common die ook en vooral gedragen wordt door mensen uit kwetsbare groepen. Deze organisatie is echter qua bestuursvorm een coöperatie, met name een volledig zelfstandig draaiende organisatie/bedrijf. Zij laten de commoners zaken organiseren en ruildiensten doen, maar zij voorzien ook geldelijke uitbetalingen. Voor de motivatie van de meest kwetsbaren is geld een belangrijke drijfveer, stelt Annet Van Otterloo. “Niet iedereen kan het zich veroorloven om dingen gratis te doen.” (persoonlijke communicatie, oktober 2019).

Dat is een interessant gegeven. Wetende dat kwetsbaarheid en dan vooral armoede direct verbonden is met sociale uitsluiting en wetende dat commons en burgercollectieven voor een groot deel vaak het werk van hoogopgeleide middenklassers zijn, stelt zich de vraag of een betalende vorm van organisatie noodzakelijk is om die kwetsbare groepen te organiseren en te motiveren.

We gaan te rade bij Maslow. In zijn befaamde ‘behoeftenpiramide’ (1943, zie figuur 1) zien we hoe hij de behoeften van de mens als een gelaagde structuur voorstelt, waarbij elke bovenliggende laag maar kan worden geactiveerd wanneer een onderliggende is voldaan. Zo is te zien dat indien de basisbehoeften gericht op overleven, die zich op het onderste niveau bevinden, niet zijn voldaan, het ook moeilijk wordt om naar een volgende stap in de behoeften te groeien.

Figuur 1 : Behoeftenpirmamide van Maslow



Bronnen: www.infolearn.nl, Uysal & Genç, 2017.

Behoefte aan sociaal contact en dus ook sociale participatie staat bij Maslow pas in het midden van de piramide, na in de eerste plaats lichamelijke behoeften zoals eten en drinken, slapen en seks en na in de tweede plaats de behoefte aan veiligheid en zekerheid en veiligheid, zoals orde, stabiliteit, gezondheid en bescherming. Pas wanneer mensen hun fysiologische en veiligheidsbehoeften zijn

vervuld, hebben zij volgens Maslow nood aan sociaal contact, in de vorm van liefde, vriendschap, erbij horen, participatie in diverse groepen. Op basis van deze piramide is het zeer aannemelijk dat gezinnen in (kans)armoede andere prioriteiten hebben dan sociaal te participeren. We kunnen aannemen dat ze vaak ook minder kennis hebben van de weg naar die participatie, met andere woorden, van de praktische, sociale of juridische kennis die nodig is om zichzelf te organiseren. Zoals ook al aangehaald, is voor het oprichten en onderhouden van een common een zekere bewuste zelfstandigheid nodig. Wanneer overleven een dagelijkse opdracht is, lijkt het moeilijk dit met elkaar te lijmen.

Maslow's piramide dateert uit 1943 en wordt nog steeds als een mijlpaal in het blootleggen van de menselijke behoeften gezien en er wordt nog zeer vaak naar verwezen. Maar. Er is in de loop der jaren op zijn indeling ook zeer veel kritiek gekomen en ook te bedenken. Met name de volgorde van de verschillende lagen blijkt in de praktijk toch allesbehalve waterdicht te zijn. Zo zijn er bijvoorbeeld heel wat individuele en culturele verschillen tussen mensen en groepen op het vlak van behoeftes. Hiervan maakt Maslow's opdeling abstractie. De categorieën worden dan ook als te algemeen beschouwd en er wordt met heel belangrijke psychologische aspecten van een mens geen rekening gehouden, met name met persoonlijkheid of zelfregulerend vermogen. Zelfs zonder wetenschappelijk onderzoek zijn ook heel wat denkbare praktijkvoorbeelden mogelijk waarin mensen de volgorde van de verschillende niveaus niet volgen. Zo kan iemand bijvoorbeeld gerust zijn eigen fysieke veiligheid op het spel zetten ten voordele van een hogere, sociale behoefte zoals liefde. Denken we hierbij bijvoorbeeld aan een familielid dat een eigen orgaan wil afstaan aan een noodlijdend familielid. In het kader van dit onderzoek is het dus ook niet onlogisch te bedenken dat zelfs mensen die onvoldoende voorzien zijn in hun primaire behoeften, toch kunnen openstaan voor sociaal engagement en participatie. Een voorbeeld daarvan zijn daklozen die zich inzetten voor andere daklozen, zoals regelmatig te zien is op het Amerikaanse YouTube-kanaal 'Invisible People', dat daklozen in de VS en het Verenigd Koninkrijk interviewt over hun leven. Eén verhaal is dat van een dakloze vrouw in Los Angeles, die politiek actief is en zich kandidaat stelt voor de lokale verkiezingen (Invisible People, 2020).

Dit is een belangrijke vaststelling in het kader van dit onderzoek. Indien de piramide van Maslow waterdicht zou zijn, zou dit hele onderzoek namelijk geen zin hebben, aangezien kwetsbare mensen vaak niet zijn voldaan in bepaalde primaire en/of secundaire behoeften. Dit geldt in de eerste plaats voor (kans)armoede, maar kan ook voor andere vormen van kwetsbaarheid gelden, zoals eenoudergezinnen (waar zekerheid bijvoorbeeld minder evident kan zijn). Echter, de praktijk toont tal van tegenvoorbeelden, ook op het vlak van sociale participatie en engagement, waar mensen met tekorten op dat vlak toch alleen, samen of mee hun schouders zetten onder groepsinitiatieven om hun eigen situatie en die van hun groepsgenoten te verbeteren. Dit is een zeer interessante piste voor verder onderzoek, waarop we verder terugkomen. Vragen als 'Wat is nodig voor mensen uit kwetsbare groepen om zich sociaal te engageren?' Wat zijn de behoeften van kwetsbare groepen op het vlak van sociale participatie?' Maar ook: 'Welke drijfveren hebben diegenen die behoren tot de kwetsbare groepen en zich toch engageren?' Deze vragen komen ook tegemoet aan de opmerkingen van de Nederlandse leden van de Interreg-commissie die, zoals gesteld in de inleiding, in hun commentaren vooral wezen op de onderbelichting van deze 'demand'-vragen in het projectvoorstel.

Een typische groep die ook vaak onder de noemer van sociale exclusie valt, hoewel niet altijd door armoede, maar vaak door taal- en cultuurverschillen, zijn allochtone vrouwen. De Gruijter et al. (2007) deden onderzoek naar hun behoeften op het vlak van sociale participatie en stelden vast dat deze groep graag meer willen participeren in de samenleving. Ondanks de taalkundige en culturele drempels die zij zelf aangeven daartoe te ervaren, noemen zij sociale contacten als een belangrijke

drijfveer om het wel te doen. Zij willen iets betekenen voor de buurt en zaken organiseren voor jeugd, vrouwen of ouderen, zoals bijvoorbeeld een straatfeest of ontmoetingsbijeenkomsten. Moederschap en het verlangen iets te willen doen voor andere vrouwen kwamen ook duidelijk naar voren als belangrijke aanknopingspunten van waaruit participatie kan ontstaan. Binnen etnisch-culturele minderheden bestaan al heel wat zelforganisaties die ontmoetingen mogelijk maken, diverse vormen van ondersteuning bieden (bijv. financieel, sociaal of juridisch) of een emancipatorisch of politiek karakter hebben (Schrooten, Thys & Debruyne, 2019, aangehaald in Fagardo, 2019). Hier zien we dus dat de drempels van taal en cultuur heel belangrijk zijn voor de keuze van die groepen om 'eigen' organisaties op te zetten. Want de behoefte een sociaal engagement in het kader van betekenisverlening is een universele behoefte, zo blijkt uit de studie van De Gruijter et al. (2007). Zij stellen ook vast dat de respondenten, naast sociale contacten, achtereenvolgens ook plezier in de activiteit, nieuwe kennis en competentie opdoen en iets nuttigs doen opnoemden als voornaamste drijfveren voor sociale participatie. Interessant is ook dat de onderzoekers opmerken dat dat het motief van leren en zelfontplooiing (gedeeltelijk ook in het kader van een mogelijke opstap naar betaald werk) veel vaker werd genoemd door allochtonen dan door autochtone Nederlanders. Dit is zeer interessant in het kader van het motiveren van allochtone groepen voor deelname aan burgercollectieven, zoals de commons die COSCO vooropstelde.

Alvorens op basis van bovenstaande literatuurstudie enkele suggesties te doen voor verder onderzoek, gaan we in deel 2 dieper in op de antwoorden van enkele experten in het domein van commons, die we verkregen via telefonische interviews.

Deel 2: expertinterviews

Methode

Op basis van de (eerste) literatuurstudie werd een reeks van vragen opgesteld die via telefonische interviews aan vier internationale experten in het domein van commons werden voorgelegd. Deze vier zijn met name Filip De Rynck, professor Bestuurskunde aan de UGent (interview op 20 september 2019), Tine De Moor, professor Sociale en economische geschiedenis aan de Universiteit Utrecht (interview op 23 september 2019), Thomas de Groot, mede-oprichter van de Nederlandse organisatie The Commons Network (interview op 26 september 2019) en Annet van Otterloo, oprichtster COOP De Afrikaanderwijk in Rotterdam (interview op 4 oktober 2019). De experts bestaan dus uit twee academici en twee mensen uit de praktijk, zijnde een netwerk-/lobbyorganisatie en een common. Deze laatste is van bijzonder belang omdat het een van de weinige bestaande succesvolle commons is in de Benelux, die zich specifiek ook richten tot kwetsbaren. Deze organisatie, de Afrikaanderwijk, werd ook bezocht op 16 oktober 2019. Zo konden we de werking deels waarnemen en werd ook verder nog in gesprek gegaan met Annet van Otterloo. Van elke expert werd telefonisch ook de toestemming gekregen zijn of haar antwoorden met naamvermelding te verwerken in dit onderzoek.

In de bijlage worden de Engelstalige antwoorden gevoegd per expert, zoals die werden genoteerd voor het Interreg-dossier. Hier zullen de antwoorden thematisch worden behandeld per vraag zoals deze werd gesteld en worden de antwoorden die specifiek voor het Interreg-project van toepassing waren, weggelaten.

Resultaten

Zoals te verwachten is er een duidelijk verschil in de meer theoretische antwoorden van de academici en de ervaringsgerichte antwoorden van de praktijkexperten. De antwoorden vanuit het Commons Network bevatten vaak een duidelijke politieke stellingname.

1. Wat is volgens jou het centrale idee van commons?

Prof. De Moor definieert een common als “een groep mensen die beslissen om collectief een bepaald goed of dienst te managen. Het eigenaarschap blijft daarbij collectief, wat leidt tot de installatie van regels en instellingen die sociale dilemma’s moeten oplossen en beperkingen moeten opleggen.” Hierbij stelt ze dat commons een bestuursvorm zijn, waarin drie zaken van belang zijn: nut (utility), efficiëntie (efficiency) en gelijkwaardige betrokkenheid (equity). Ook Filip De Rynck legt de focus op de besluitvormingsstructuur. Deze ligt met name bij de burgers. Zij bepalen de regels.

Voor Thomas de Groot van The Commons Network zijn commons een politieke activiteit. Hij kadert het antwoord op deze vraag door te verwijzen naar de wereldwijde politieke en economische crisis die zich in onze tijd op diverse niveaus voordoet. De kapitalistische en individualistische maatschappij gaat bankroet, zo stelt hij. Mensen vervreemden van elkaar en van het leefmilieu waarin ze zich bevinden. Zo dragen ze bijvoorbeeld niet langer zorg voor natuurlijke resources. “De dingen zijn in beweging, maar wat komt daarna? Er is een opkomend fascism dat claimt bepaalde oplossingen te

hebben, maar er is echter ook een meer sociale en meer inclusief alternatief mogelijk. Dat zijn commons. Het is een politieke activiteit."

Annet van Otterloo stelt dat het bij commons in essentie gaat om "gedeeld eigenaarschap" van wat er gebeurt in een gemeenschap. De Afrikaanderwijk is een coöperatie, wat een wettelijke structuur is. Dat is een common op zich niet. De Afrikaanderwijk is een coöperatie, maar wel helemaal gebaseerd op de commons-filosofie.

2. Commons zijn vaak een middenklassefenomeen. Hebt u weet van commons die zich specifiek ook tot kwetsbare groepen of wijken richten?

Thomas de Groot wijst erop dat het niet enkel bij commons is dat het initiatief bij de geprivilegieerde klassen ligt. Hij verwijst naar de Afrikaanderwijk in Rotterdam die, ook al werkt deze sterk naar inclusie toe, toch voornamelijk georganiseerd wordt door middenklassers. Dat is echter niet slecht, wel integendeel, zo stelt hij. Iedereen doet waarin hij of zij goed is. Een organisatie heeft bijvoorbeeld statuten nodig. Die laat je beter schrijven door iemand die weet hoe ze te schrijven. Commons moeten altijd een zaak zijn van kwetsbare en niet-kwetsbare mensen die het samen doen. "Je kunt geen eilanden van kwetsbare mensen creëren." Hij beklemtoont ook dat de praktijk van 'commoning' specifieke waarde heeft voor opwaartse sociale mobiliteit.

Ook Annet van Otterloo onderlijnt het belang van diversiteit in een common. "Je kunt niet alleen commons met kwetsbare mensen opzetten. Het is belangrijk dat ze complementair kunnen zijn met elkaar. Ook de middenklasse heeft zijn tekorten en kan dingen leren van mensen met een lager inkomen. In een common doet iedereen waar hij of zij goed in is. Het principe van gelijkwaardigheid is er zeer belangrijk." Ze stipt ook aan dat voor het succes van een common het nodig is dat die wordt gedragen door verschillende mensen. "Iedereen wil er iets uithalen. In de Afrikaanderwijk is dat voor sommigen een inkomen om te overleven, voor anderen die geen financiële zorgen hebben kan dat een ideologische vervulling zijn. Daarom is de mix zo belangrijk. Je moet het samen doen als je ermee verder wil." De Afrikaanderwijk is ook eerder uniek in zijn horizontalisme en principe van gelijkwaardigheid. In andere coöperaties wordt het aanbod vaak gecreëerd door enkelen voor een groep, terwijl het bij hen echt wordt ge-cocreëerd.

Filip De Rynck stelt dat er in die zin veel initiatieven bestaan die zichzelf 'commons' noemen, maar die dat eigenlijk niet zijn in de strikte zin van het woord. Het woord 'commons' is 'in', zegt hij, maar echte commons zijn er eigenlijk niet zo veel. Enkele stadstuintjes, energiecoöperaties, maar niet zoveel. Daarnaast zijn er wel organisaties van gebiedswerkers die mensen in achtergestelde wijken bij elkaar brengen, maar die zichzelf geen commons noemen.

Hoewel uit de literatuur vaak toch een verwijzing wordt gemaakt naar commons als eerder een middenklassegebeuren, zijn er dus toch ook wel wat tegenvoorbeelden te vinden van commons die ook mensen met kwetsbare achtergronden verenigen. Tine De Moor verwijst naar meer voorbeelden in Nederland, zoals bijvoorbeeld de schoonmaakcoöperatie 'Schoon Gewoon', de Lucas gemeenschap in Amsterdam of collectieve spaarsystemen voor etnische groepen (bijv. Surinamers). Ook het Gentse autodeelbedrijf Degage is op zoek naar meer inclusieve manieren van autodelen.

3. Top-down versus bottom-up: hoe kan je een verschil maken met klassiek sociaal werk als je commons gaat 'organiseren'?

Er bestaat uiteraard al heel wat sociaal werk dat erop gericht is kwetsbare groepen te helpen en te ondersteunen. Het klassieke patroon is een top-down-structuur. Een overheid vaardigt een bepaald beleid uit of een organisatie houdt zich bezig met een bepaalde groep van mensen die hulp nodig hebben. Thomas de Groot wijst erop dat dit oké is, want dat de meest kwetsbare mensen weldegelijk hulp willen om uit hun huidige situatie te groeien. Hoewel commons eerder een bottom-up-organisatie kennen, is het volgens hem daarom toch niet per se nodig om daar heel sterk op te focussen, alsof dat moét zo zijn. Belangrijker is te focussen op het verhaal. “Wees niet bang om het politiek te maken”, zegt hij. “Wat is het dat je met hen wilt doen? Het gaat over het ‘empoweren’ van de buurt, over het sterker maken van de buurt. Je wil een duurzamer sociaal-economisch model creëren voor de buurt. Op die manier kun je mensen mee krijgen en motiveren voor je project.” Daarnaast wijst hij ook op het belang van diversiteit om de volledige gemeenschap te vertegenwoordigen: gekleurde mensen, armeren, mensen met ervaring in wijkwerking, enz.

Ook Annet van Otterloo onderlijnt het belang van die diversiteit, zodat je common niet kan worden ‘geclaimd’ door één subgroep. Daarnaast is het zeer belangrijk, en dat is wel een verschil met het traditionele sociaal werk, “je moet het samen met de mensen doen, niet voor de mensen.” Iedereen moet een reden hebben, een motivatie, om eraan deel te nemen.

Ze geeft het voorbeeld van kunst en cultuur. “Kwetsbare mensen geraken niet in musea, dus brengen wij de musea naar de common. We organiseren kunstworkshops, waarin ze kunnen creëren en hun verbeelding kunnen gebruiken. Dit is belangrijk omdat het hen helpt hen te leren verbeelden, inclusief te denken over een andere verbeelde toekomst, niet een herhaling van wat ze tot nu toe hebben geleefd.”

Het belang moet dus liggen op het engageren van de mensen, niet op het iets willen doen voor hen. “Dat geldt vanaf het begin. Het is niet de bedoeling dat jij iets organiseert en dat zij dan hun mening mogen geven.” Dat is opnieuw het klassieke inspraak-systeem vanuit de overheid. Bij commons gaat het om echte co-creatie. “Wees daarbij niet bang om jezelf in een kwetsbare positie te plaatsen”, stelt ze. “Vertel hen: dit is ons idee, hier zijn wij goed in, waar zijn jullie goed in? Laten we kijken hoe we dit samen kunnen organiseren. Zelfs als iemand zeg: ‘Ik wil op jouw stoel zitten’, bediscussieer dit, wees open.”

Tine De Moor onderlijnt ook dat het bij commoning gaat over het versterken van het menselijk kapitaal. “In plaats van, zoals bij de klassieke aanpak, te zeggen: wij zetten hier een deelfietsensysteem op en jullie mogen er gebruik van maken, zeg je: wij gaan dat samen organiseren. Dit is een innovatiever perspectief. Plus, als mensen het zelf kunnen organiseren, genereer je meer eigenaarschap en goodwill.”

4. Wat motiveert kwetsbare groepen om deel te nemen in een common?

In het zog van de vraag naar de top-down of bottom-up-structuur, komt de vraag wat mensen dan motiveert om zelf te participeren in een common. Annet van Otterloo wijst op het belang van zinvolheid. “Mensen willen zich zinvol voelen. Ze willen niet altijd het gevoel hebben dat zij degene zijn die hulp nodig hebben. Wanneer zij altijd dezelfde boodschap krijgen dat ‘zij het probleem zijn’, dan worden zij het probleem, in plaats van dat ze worden wat ze kunnen worden.”

Een belangrijk principe hierbij is dat van wederkerigheid, stelt ze. “Ze willen iets terug doen. Niemand voelt zich comfortabel bij gewoon maar dingen ontvangen. Het is geven en nemen.” Als voorbeeld

verwijst ze naar de ‘De Vervoersbank’, een plek die zij hebben waar mensen met een minimuminkomen gratis fietsen kunnen gebruiken, wat hen toelaat te gaan werken of andere dingen te doen. In ruil daarvoor doen die mensen dan iets anders in de common.

De Afrikaanderwijk is geen doorsnee common, in die zin dat het een volledig zelfstandige economische coöperatie is. Zij hebben in die zin de overheid niet nodig, al is de samenwerking wel goed en is de overheid ook klant bij hen. Maar Afrikaanderwijk COOP betaalt dus de mensen voor het werk dat zij doen. “Als we dat niet zouden doen, zouden we mensen uitsluiten die het zich niet kunnen veroorloven om dingen gratis te doen.” Dus sommige mensen worden gemotiveerd omdat ze er een inkomen uithalen. Voor anderen is er een ideologische motivatie. “Daarom is de diversiteit in de groep zo belangrijk.”

Ook hier komt het opbouwen van menselijk kapitaal weer kijken. Naast de zelforganisatie hierboven reeds door Tine De Moor genoemd als belangrijk in het versterken van het ‘human capital’, is ook de creatie van netwerken daar een belangrijke pijler van. “Voor kwetsbare mensen zijn commons zeer belangrijk om een groter netwerk te creëren”, bevesigt Annet van Otterloo. “Wanneer ze hele dagen thuis zijn, kennen of zien ze vaak maar weinig mensen buiten hun directe omgeving. Commons maken hun wereld groter.”

Conclusie van de interviews

Uit deze interviews met theoretische en praktijkexperten kunnen een aantal rode draden worden getrokken, zowel over wat praktisch belangrijk is wanneer een common wordt opgezet, als over de achterliggende filosofie en motivatie ervan.

Ten eerste wijzen alle experts op het belang van groepsdiversiteit bij het opzetten van een common. Evenwicht is de sleutel tot succes. Het gaat erom dat elk individu binnen het geheel kan doen waar hij of zij goed in is. De optimale mate van heterogeniteit of homogeniteit hangt echter of van de aard van het goed of de dienst die wordt ‘gecommond’. Dat is dus belangrijk om methodologisch op te reflecteren.

Ten tweede draait het bij commons in essentie om het versterken van menselijk kapitaal, in de zin van self-management en verbreden van netwerken. Dit is een andere focus dan die van het klassieke sociaal werk, waar de klemtoon veelal eerder ligt op hulp en ondersteuning.

In die zin is, ten derde, ook de focus op co-creatie belangrijk. Het gaat werkelijk om samen dingen organiseren, wat leidt tot een gedeeld eigenaarschap en verantwoordelijkheidsgevoel. Dat draagt op zich weer bij tot het hierboven genoemde menselijke kapitaal.

Tot slot gaat het om gelijkwaardigheid en betrokkenheid. Het gaat niet om gelijkheid (equality), maar wel om ‘equity’, mensen engageren in het managen van gemeenschappelijk goed. Mensen willen zich zinvol en niet afhankelijk voelen. Wederkerigheid is daarom een belangrijke pijler van een werkbare en duurzame common.

Deel 3: Slotconclusie en suggesties voor verder onderzoek

Hoewel dit project slechts een beknopte versie is van het oorspronkelijke onderzoeksopzet, kunnen we uit al het bovenstaande wel concluderen dat het onderzoek naar burgercollectieven en commons zeer actueel en levendig is en nog vele pistes voor verdere verkenning oplevert. Het politiek-economisch-maatschappelijk klimaat is van die aard dat het eigen initiatief van burgers om verandering in hun leven en dat van hun omgeving te creëren, wordt ondersteund en gestimuleerd. Burgers verenigen zich in de meest uiteenlopende structuren en rond de meest uiteenlopende thema's. Van een burgercollectief is pas sprake als aan bepaalde structurele voorwaarden wordt voldaan, in tegenstelling tot een los initiatief. Commons zijn de meest verregaande vorm van burgercollectieven, waarin een gemeenschappelijk beheer geldt over een gemeenschappelijk goed en waar het werkelijk gaat om cocreatie en 'equity', een gelijkwaardige betrokkenheid (De Moor, 2012, 2013, 2019)

Naast de vormelijke kenmerken van diverse soorten collectieven en hun context, stond in dit project de vraag centraal naar het bereik van kwetsbare groepen. Uit de meeste onderzoek komt naar voren dat zich in de organisatie en ook in het bereik van burgercollectieven vaak, hoewel niet altijd, een scheeftrekking voordoet in sociaal-demografische representatie (Van Stipdonk, 2014; Igalla & Van Meerkerk, 2015; De Rynck et al., 2017). De hooggeschoolde witte man doet het doorgaans goed, al zijn het vaak niet de hoogste inkomens die daarin naar voren komen, wat dan weer gelinkt wordt met het aspect 'tijd', met name dat engagement opnemen vaak gepaard gaat met deeltijds werk. Toch zijn er ook onderzoeken die geen ondervertegenwoordiging van vrouwen, laaggeschoolden of mensen van andere etnisch-culturele origine zien (Van der Zwaard & Specht, 2013). Waar echter wel eenduidigheid over is, is over het verband tussen sociale participatie en kwetsbaarheid, in het bijzonder (kans)armoede. (Kans)armoede gaat hand in hand met sociale exclusie.

Daarom was het interessant de common Afrikaanderwijk in Rotterdam te bezoeken. Daar zien we met name dat de meest kwetsbaren zich weldegelijk collectief engageren, met betaalde en niet-betaalde activiteiten.

Tot slot gaat het om gelijkwaardigheid en betrokkenheid. Het gaat niet om gelijkheid (equality), maar wel om 'equity', mensen engageren in het managen van gemeenschappelijk goed. Mensen willen zich zinvol en niet afhankelijk voelen. Wederkerigheid is daarom een belangrijke pijler van een werkbare en duurzame common. (De Moor, 2019; Van Otterloo, 2019)

Op basis van de literatuur en interviews die in dit onderzoek werden besproken, kunnen een aantal suggesties voor verder praktijkgericht wetenschappelijk onderzoek worden gedaan. Dit kan zowel gaan om aanbodgerichte voorstellen, als om onderzoek aan de vraagzijde van burgercollectieven en sociale participatie van kwetsbaren.

Een eerste aanbodgerichte suggestie voor verder praktijkgericht wetenschappelijk onderzoek is dat het oorspronkelijke COSCO-project, zoals dat reeds uitvoerig praktisch planmatig was uitgestippeld, met belangrijke geëngageerde partners als Stad Gent en Stad Mechelen, opnieuw zou worden opgepikt en uitgevoerd, maar dan niet meer op internationaal maar op Vlaams stedelijk niveau. Het project kan aan de slag met dezelfde of gelijksoortige partners – in Antwerpen zijn commons ook zeer 'booming', cfr. Commons Lab Antwerpen – met als doel pilootprojecten van commons op te

zetten in kwetsbare buurten. In lijn met de adviezen van de experten die in deel 2 van dit werk tijdens de interviews naar voren kwamen, zoals een evenwichtige mix tussen kwetsbaren en niet-kwetsbaren (groepsdiversiteit), een werkelijke cocreatie en gelijkwaardigheid, kan in overleg met buurt- en andere sociaal werkers dit concept verder praktisch gestalte worden gegeven. Het is duidelijk dat dit zowel voor de betrokkenen zelf een stap vooruit is in de opbouw van hun sociaal kapitaal, wat kan zorgen voor een grotere sociale mobiliteit en dus levenskwaliteit. Dit is ook wat De Gruijter et al. (2007) vaststelden bij hun onderzoek naar de sociale behoeften van allochtone vrouwen. Zij gaven, meer dan autochtonen, aan sociaal engagement belangrijk te vinden als opstap naar een betaalde activiteit. Via het opzetten of faciliteren van commons kan het 'leren' organiseren en samenwerken, het begeleid worden en opgeleid worden in het functioneren in een soort van micro-samenleving een zeer waardevolle ervaring zijn om nadien de stap te maken naar de traditionele economie en marktwerking. Dit is met name vooral voor kwetsbare groepen interessant, die vaker tegen bepaalde drempels op dat vlak moeten opboksen (laaggeschooldheid, (kans)armoede, gebrek aan netwerken,…) waardoor stigmatisering en een gebrek aan vertrouwen en aantoonbare vaardigheden in hun nadeel kunnen spelen voor de klassieke arbeidsmarkt. Ervaring opdoen via commonswerking kan stimulerend werken voor de betrokkenen en is bovendien een win-win-situatie voor overheden. Zij hebben ook alle baat bij de activering en sociale mobiliteit van kwetsbare groepen. Zoals ook blijkt uit het Commons Transitie Plan voor de stad Gent (Bauwens & Onzia, 2017) zijn steden op zoek naar de best mogelijke manieren om deze vorm van burgerinitiatief ruimte te geven, met het oog op wederzijdse voordelen. Daarnaast is (kans)armoede ook een thema dat in steden nooit van de agenda verdwijnt en zijn ook zij, zeker de grotere steden, vaak op zoek naar sociaal innovatieve projecten om nieuwe kansen op oplossingen te bieden voor oude problemen.

In het kader van de opleiding Sociaal Werk is het bijzonder interessant om het idee van 'opgezette' commons verder te gaan exploreren als alternatief voor het meer klassieke, eerder top-down gerichte sociaal werk. Hoewel in dit geval niet organisch gegroeid maar aangestuurd, ligt de focus bij commons toch op de actieve duurzame inzet van bevolkingsgroepen en dus op een bottom-up gerichte aanpak. De commons-principes van zelforganisatie, democratische participatie, gelijkwaardige betrokkenheid en gedeeld eigenaarschap (De Moor, 2012, 2019; Bollier, 2012) geven een voedende insteek in onderzoek naar de mate van zelfredzaamheid van kwetsbaren in sociale initiatieven.

Een tweede mogelijkheid is dat bestaande commons en burgercollectieven worden benaderd met de vraag in hoeverre zij zich nu reeds richten op diversiteit en om samen te gaan onderzoeken wat mogelijk is op dat vlak, in functie van een grotere sociale inclusie. Dit zou bijvoorbeeld zeer nuttig zijn op het gebied van mobiliteit. Zo vertelde prof. De Moor (2019) tijdens het expertinterview dat Dégage, de Gentse autodeelorganisatie, zelf al interesse had in een dergelijk perspectief van verbreding van hun doelgroep naar de meer kwetsbaren, die ze nu niet bereiken. Dit is belangrijk in het kader van de wisselwerking tussen sociale participatie en mobiliteit, zoals bijvoorbeeld bestudeerd door Karen Lucas (2012). Zij spreekt van 'transport poverty', als een cyclisch gegeven waarin het geen toegang hebben tot adequaat transport zorgt voor minder mogelijkheden tot sociale participatie. Dit geldt ook voor arbeidsparticipatie. De fietsenbank van de Afrikaanderwijk geeft hierin zoals eerder beschreven ook inspiratie. In ruil voor het gratis gebruik van een fiets, doet de gebruiker een wederdienst in de common.

Deze beide onderzoekspistes zijn aanbodgericht. Zoals aangegeven in de commentaren op de Interreg-aanvraag, zou het ook goed zijn de vraagzijde van dit thema verder te gaan exploreren.

Hier komen we dan bij het behoeftenverhaal, waaraan hierboven al uitvoerig aandacht werd gegeven aan de hand van de piramide van Maslow. Welke behoeften leven bij diverse kwetsbare groepen op het vlak van sociale participatie en sociaal engagement? Naar analogie met het onderzoek van De Gruijter (2007) kan een onderzoeksproject worden opgezet dat peilt naar de behoeften van diverse kwetsbare groepen die in de statistieken (Eurostat, 2019 bijvooorbeeld) steeds gelinkt worden met sociale exclusie. In het meest extreme geval zou dat bij daklozen kunnen zijn, zoals het YouTube-kanaal Invisible People waar eerder naar verwezen dat doet. Men zou veldwerk kunnen doen bij daklozenorganisaties. Vrijwilligers en daklozen interviewen over sociale participatie en hun behoefte daaraan. Maar ook heel wat mensen die wel een dak boven het hoofd hebben, vallen onder de noemer kwetsbaar. Met name gezinnen met kinderen in (kans)armoede, werklozen, ouderen, of in sommige gevallen eenoudergezinnen. Aan de hand van diepte-interviews kan de persoonlijke behoeftenstructuur van mensen die volgens Maslow's theorie niet aan sociale participatie zouden toekomen, onderzocht worden. Een mogelijke onderzoeksvraag kan zijn: 'Hebben mensen in kansarmoede behoefte aan sociale participatie en zo ja, wat zijn hun drijfveren?' Sociale participatie kan dan verder uitgerafeld worden in diverse invullingen. Daarbij kan het gaan van louter sociale contacten en interacties, zoals lidmaatschap van een sportclub, maar ook en zeker in het kader van dit onderzoek is het belangrijk na te gaan in welke mate mensen in kansarmoede openstaan voor of verlangen naar sociaal engagement, i.e. ondanks hun persoonlijke situatie toch een hoger doel willen dienen, dat niet alleen hun eigen situatie maar ook die van de gemeenschap kan verbeteren. Dat laatste is namelijk het geval voor commons en andere burgerinitiatieven. Indien de focus vooral vanuit de opleiding PJK op dit thema wordt gericht, kan de onderzoeksdoelgroep bijvoorbeeld worden toegespitst op kwetsbare gezinnen met kinderen.

Een laatste vraaggericht voorstel betreft een onderzoek naar de deelnemers van bestaande commons. Zoals gesteld neemt met de groei van het aantal commons ook de groei van diversiteit van de deelnemersprofielen toe (van de Wijdeven et al., 2010; van de Wijdeven, 2012) . Het zou interessant zijn om, met name bijvoorbeeld in de stad Antwerpen, waar de commons via Commons Lab Antwerpen goed georganiseerd en ontwikkeld lijken, onderzoek te doen naar de deelnemers van diverse soorten commons. Zijn er verschillen qua profielen naargelang de thematische invulling van een common? Wat zijn hun motieven en aspiraties? Wat zijn de moeilijkheden en uitdagingen die ze ervaren in een commonswerking?

Aan de hand van bovenstaande suggesties kan het boeiende veld van commons en burgercollectieven verder worden geëxploreerd, zowel theoretisch als praktijkgericht. Men kan aannemen dat, rekening houdende met de huidige maatschappelijke, politieke, economische, sociale en digitale evoluties het belang van initiatieven van burgers steeds belangrijker zal worden.

De coronaperiode zorgt hierin wel voor een bijzondere (tegengestelde) evolutie, met name een versterking van de gecentraliseerde overheid. Alle niveaus van politieke en maatschappelijke organisatie werden met zeer verregaande richtlijnen op het vlak van organisatie, in naam van de volksgezondheid onder centraal gezag geplaatst. Ook hier zou een mogelijke onderzoekspiste uit kunnen volgen. Momenteel zitten we er nog steeds midden in en is er geen onmiddellijk perspectief voor een einde. Wat zijn de effecten van de coronaperiode op het engagement van burgers na een lange periode van inactiviteit? Worden de vroegere bezigheden makkelijk terug opgenomen of is er iets veranderd en zo ja, wat?

De rist ideeën over voorstellen voor verder onderzoek is wellicht eindeloos. In het licht van dit onderzoek, beperken we ons tot de bovengenoemde.

Tot slot nog enkele reflecties op het onderzoek.

Een sterkte van dit werk is dat de band tussen kwetsbare groepen en commons/burgercollectieven eens expliciet is uitgewerkt. Veelal worden commons vanuit een bestuurskundige, politieke of historische invalshoek benaderd. Er is zeker nog heel wat ruimte voor extra verdieping van de sociale component van burgercollectieven, maar deze studie geeft alvast een globaal inzicht in het probleem, maar ook in de mogelijkheden voor oplossingen. Door de common in Rotterdam te gaan bezoeken, met de experten te praten en heel wat literatuur te verwerken, ontspruiten heel wat interessante mogelijkheden voor concrete praktische toepassingen.

Een nadeel van dit werk is het voornamelijk theoretische karakter ervan. Dit is uiteraard in de eerste plaats het gevolg van het noodgedwongen afwijken van het oorspronkelijke Interreg-opzet, maar in de tweede plaats ook van de coronamaatregelen. Bovendien is het ook zo dat op bepaalde theoretische invalshoeken in het kader van de onderzoeksvragen nog dieper kan worden ingegaan, wat voor het werkelijk in de diepte begrijpen van de sociale component van dit fenomeen wel noodzakelijk is, bijvoorbeeld op de drempels die kwetsbaren ervaren in sociale participatie.

Desalniettemin hopen we met deze eerste verkennende studie een degelijke aanzet te hebben gegeven voor een of meerdere mooie projecten die uit dit verhaal mogen ontspruiten.

Referenties[2]

Abbott, P., Wallace, C. (2012). *Social Quality: A way to measure the quality of society.* Social Indicators Research, 108(1): 153-167.

Bauwens, M. & Onzia, Y. (2017). *Commons Transitie Plan voor de stad Gent.* Geraadpleegd op 3 oktober 2019 via file:///C:/Users/hilde/Documents/Arteveldehogeschool/COSCO/Commons%20Transitie%20Plan%20Gent.pdf

Bollier, D. (2012). De commons, DNA van een vernieuwing van de politieke cultuur. In: Bollier, D., Dedeurwaerdere, T., De Moor, T;, El Ghabri, M., Errembault, G., Knops, L., Lechat, B., Marechal, A., Peugeot, V., Roels, M., Servigne, P. en Zacharie, A., *De commons. Hoe beheren wat van iedereen is?* Brussel: Etopia/Oikos/Green European Foundation. Geraadpleegd op 31 oktober via https://etopia.be/wp-content/uploads/2019/02/biens_communs_nl_web.pdf

CIVITAS. (2016). *Smart choices for cities: Cities towards Mobility 2.0: connect, share and go!* Geraadpleegd op 14 september 2019 via https://civitas.eu/sites/default/files/civ_pol-07_m_web.pdf

Commons Lab Antwerpen. (2020). *Ons Vraagstuk*. Geraadpleegd op 17 juni 2020 via https://www.commonslabantwerpen.org/onsvraagstuk

De Gruijter, M., Boonstra, N., Distelbrink, M., Pels, T. (21 augustus 2007). *Allochtone vrouwen willen meer meedoen.* Geraadpleegd op 12 november 2019 via https://www.nemokennislink.nl/publicaties/allochtone-vrouwen-willen-meer-meedoen/

De Moor, T. (2012). Het concept commons uitgelegd. In: Bollier, D., Dedeurwaerdere, T., De Moor, T;, El Ghabri, M., Errembault, G., Knops, L., Lechat, B., Marechal, A., Peugeot, V., Roels, M., Servigne, P. en Zacharie, A., *De commons. Hoe beheren wat van iedereen is?* Brussel: Etopia/Oikos/Green European Foundation. Geraadpleegd op 31 oktober via https://etopia.be/wp-content/uploads/2019/02/biens_communs_nl_web.pdf

De Moor, T. (2013). *Homo Cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving*. Universiteit Utrecht, oratie.

De Rynck, F., De Pauw, E. & Pauly, R. (2017). *De commons : zelfregulerend of afhankelijk? Een analyse van arrangementen.* Oikos, 81(1): 20-34.

Doepke, M, Zilibotti, F. (2019). *Love, Money, and Parenting: How Economics Explains the Way We Raise Our Kids.* Princeton, Princeton University Press.

European Commission (2013). Investing the children: breaking the cycle of disadvantage. Commission Recommendation of 20 February 2013. *Official Journal of the European Union*. Brussels, European Commission.

Eurostat. (2014). *Statistics on sport participation*. Geraadpleegd op 20 oktober 2019 via https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Statistics_on_sport_participation#Active_participation_in_sport

[2] Deze referentielijst bevat verwijzingen naar alle referenties, niet enkel deze gebruikt in deze PWO-tekst, maar ook deze gebruikt in de Interreg-aanvraag in de bijlage.

Eurostat. (2016). *Key figures on Europe, 2016 edition.* Eurostat, Statistical Books.

Eurostat. (2017). *Final report of the expert group on quality of life indicators.* Geraadpleegd op 20 oktober 2019 via https://ec.europa.eu/eurostat/documents/7870049/7960327/KS-FT-17-004-EN-N.pdf/f29171db-e1a9-4af6-9e96-730e7e11e02f

Eurostat (2018). *Living conditions in Europe, 2018 edition.* Geraadpleegd op 20 oktober 2019 via https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-books/-/KS-DZ-18-001

Eurostat. (2019a). *Europe 2020 indicators - poverty and social exclusion.* Geraadpleegd op 20 oktober 2019 via https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Europe_2020_indicators_-_poverty_and_social_exclusion

Eurostat. (2019b). *Culture statistics.* Geraadpleegd op 20 oktober 2019 via https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Culture_statistics

Fagardo, B., Matthijs, L., Emmery, K., Valgaeren, E., Luyten, D. (2019). *Burgerinitiatieven voor gezinnen, door gezinnen. Een verkennend onderzoek.* Brussel: Kenniscentrum Gezinswetenschappen (Odisee) en Gezinsbond.

Fangen, K., Johansson, T., Hammarén, N. (2012). *Young migrants. Exclusion and Belonging in Europe.* New York, Palgrave MacMillan.

Holemans, D., Van de Velde, K., De Moor, T. & Kint, C. (2018). *Wanneer burgers samen het heft in handen nemen. Burgercollectieven opgericht in 2015 en 2016 van naderbij bekeken.* Brussel, Koning Boudewijnstichting.

Hosford, K., Winters, M. (2018). Who Are Public Bicycle Share Programs Serving? An Evaluation of the Equity of Spatial Access to Bicycle Share Service Areas in Canadian Cities. *Transportation Research Record: Journal of the Transportation Research Board*, 2672 (36).

Igalla, M. & Van Meerkerk, I. (2015), De duurzaamheid van burgerinitiatieven. Een empirische verkenning. In: *Bestuurswetenschappen*, 69 (3): 25-53.

Infolearn.nl (s.d.). *Piramide van Maslow*. Geraadpleegd op 11 augustus 2020 via https://infolearn.nl/infolearn-blog-leren-is-stom/piramide-van-maslow-nieuwe/

Infonu.nl (2020). *Piramide van Maslow: uitleg en kritiek bij de behoeftenpiramide*. Geraadpleegd op 11 augustus 2020 via https://mens-en-samenleving.infonu.nl/psychologie/199781-piramide-van-maslow-uitleg-en-kritiek-bij-behoeftenpiramide.html

Invisible People. (2020, 22 mei). *Los Angeles Homeless Woman Running for Chatsworth Neighborhood Council.* [YouTube]. Geraadpleegd van https://www.youtube.com/watch?v=T3lta9M9nts

Kamphuis, C.B., Lenthe, F.J. Van, Giskes, K., Huisman, M., Brug, J., et al. (2008). Socioeconomic status, environmental and individual factors, and sports participation. *Medicine & Science in Sports & Exercise*, 40(1), 71–81.

Kechagias, K. (ed.) (2011). *Teaching and assessing soft skills. Mass Project.* Thessaloniki, 1stSecond Chance School of Thessaloniki.

Kenniscentrum WWZ. (2019). *Volgens het Brusselse Armoederapport 2016 leeft een kwart tot een derde van de bevolking er onder de armoede-risicogrens.* Geraadpleegd op 24 augustus 2020 via https://www.kenniscentrumwwz.be/armoede-en-sociale-uitsluiting

Lavalette, M. (2019). *What Is the Future of Social Work?* Bristol, Bristol University Press.

Lucas, K. (2012), Transport and social exclusion: where are we now? *Transport Policy*, 20(C), 105-113.

Mezo, P. G. (2008). The Self-Control and Self-Management Scale (SCMS): Development of an Adaptive Self-Regulatory Coping Skills Instrument. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 31(2),83-93

Mohan, B. (2018). *The Future of Social Work. Seven Pillars of Practice*. London, Sage.

Monitor Deloitte(2017). *Car sharing in Europe: Business models, national variations and upcoming disruptions.* Geraadpleegd op 17 oktober 2019 via https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/de/Documents/consumer-industrial-products/CIP-Automotive-Car-Sharing-in-Europe.pdf

Mood, C., Jonsson, J.O. (2016), The Social Consequences of Poverty: An Empirical Test on Longitudinal Data. *Social Indicators Research,* 127,633–652.

Münzel, K., Boon, W., Frenken, K., Blomme, J., van der Linden, D. (2020). Explaining carsharing supply across Western European cities. *International Journalof Sustainable Transportation*, 14(4), 243-254.

Noy, F. & Holemans, D. (2016). *Burgercollectieven in kaart gebracht*. Oikos, 78(3), 69-81.

Peterson, N.A., Speer, P., Mcmilan, D.W. (2008). Validation of a Brief Sense of Community Scale: Confirmation of the Principal Theory of Sense of Community. *Journal of Community Psychology*, 36(1), 61-73.

Twenge, JM, Baumeister RF, DeWall CN, Ciarocco NJ, Bartels JM (2007), Social exclusion decreases prosocial behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(1), 56-66.

United Nations (UN), Department of Economic and Social Affairs. (2016). Leaving no one behind. The imperative of inclusive development. Report on the World Social Situation. Retrieved from https://www.un.org/development/desa/dspd/report-on-the-world-social-situation-rwss-social-policy-and-development-division/rwss2016.html

Uysal, H.T., Genç, E. (2017). Maslow's hierarchy of needs in 21st century: the examination of vocational differences. In: Arapgirlioğlu, H., Elliott, R.L., Turgeon, E. Atilla Atik, A. (eds.), *Researches on Science and Art in 21st Century Turkey*. Gece Kitaplığı. Geraadpleegd op 16 juni 2020 via https://www.researchgate.net/figure/Maslows-Hierarchy-of-Needs-Pyramid-Gargasz-2010-Love-Belongingness-Needs-once-the_fig1_321267309

van de Wijdeven, T. (2012). *Doe democratie: Over actief burgerschap in stadswijken.* Delft, Eburon.

van de Wijdeven, T., Hendriks, F. & Oude Vrielink, M. (2010). *Burgerschap in de doe-democratie*. Den Haag, Nicis Institute.

van der Zwaard, J. & Specht, M. (2013). *Betrokken bewoners, Betrouwbare overheid. Condities en competenties voor burgerkracht in de buurt.* Rotterdam, Kenniswerkplaats leefbare wijken.

van Meerkerk, I., Koppenjan, J., Keast, R. (2015). *New citizen collectives, their democratic potential and their implications for public management.* Paper voor de IRSPM conferentie.

Van Stipdonk, V. (2014). Gewoon doen! Een beschouwing over vier kritieken op de doe-democratie. *Bestuurswetenschappen*, 68, 70-81.

Vandermeerschen, H. (2016). *Being poor, being benched? Sports participation and opportunities for people in poverty: in search of an inclusive policy*. KULeuven, Doctoral thesis in Kinesiology.

Vermeersch, L., Vandenbroucke, A. (2014). Is social, cultural and recreational participation a luxury for people living in poverty? An analysis of policy intentions and measures. *Journal of Social Intervention*: Theory and Practice, 23(1), 53-71.

Walker, C., Scott-Melnyk, S., & Sherwood, K. (2002). *Reggae to Rachmaninoff: How and why people participate in arts and culture.* Washington D.C.: The Urban Institute.

Wilson, K., Ruch, G., Lymbery, M., Cooper, A. (2008). *Social Work: An Introduction to Contemporary Practice.* Essex, Pearson Education Limited.

World Bank. (2013). *Inclusion Matters: The Foundation for Shared Prosperity*. Washington, D.C.